

Г. В. Вертієнко

ГЕРОЇКА ГЕРРОСУ (з приводу сутності скіфського локусу Потойбіччя)¹

Світлій пам'яті Володимира Павловича Білозора
(13.01.1952 – 16.04.2014)

Важливою складовою поховального ритуалу та уявлень, пов'язаних з посмертною долею людини, є ідея шляху / подорожі душі до потойбічного світу. Уявлення про цей шлях мало бути дуже важливим за того способу життя, який вели іраномовні кочівники. Для архаїчної свідомості орієнтації в просторі була притаманна магічна символіка. Індоевропейська лексика демонструє, що поняття “стежка” і “правий” мають однакові основи. Шлях у потойбічний світ був символом долі, страждання та болю, й на ньому існували безперечні перешкоди. Одним з найважливіших онтологічних переходів душі вважався перехід з тілесного стану до “царства тіней” – у цьому знаходимо певний відповідник поняття “дорога – смерть” в індоевропейській традиції². У Рігведі різняться два шляхи: шлях, по якому пересуваються боги (*devayāna-*), і шлях “отців”, померлих пращурів (*pánthām... pitryānam*), де кожному втворювана дорога в царство Ями після смерті³.

В індоіранських міфологічних уявленнях про *схід* відбилися спогади про первинне місце мешкання і подальше переселення індо-арійських племен у східному напрямі, що асоціювався з рухом вперед – санскр. *pū́rva-* “передній”, “той, хто йде попереду” та “східний”. *Захід* сприймається як “задня” сторона – *paścā*. Південь – це бік “правий” – *dākṣiṇa-* [Иванов, Гамкрелідзе 1984, 915]. Проте “лівий” бік – *avyá-* – не знаходить відповідного термінологічного значення “північний”, що може пояснюватися табуванням цього терміна [Иванов, Гамкрелідзе 1984, 915, прим. 1] та частими коливаннями в значенні цього слова, як пов'язаного з локалізацією потойбічного світу саме на півночі. Це підтверджується і свідченнями особливого статусу північної сторони при поховальній церемонії (*Хіраньякеші-нітрімедхасутра*, I) [Пандей 1990, 280]⁴.

У скіфській моделі світу, яка в багатьох рисах зберегла архаїчні індоіранські елементи, потойбічний світ, місце притулку померлих, також локалізується на півночі. Це збігається з розташуванням у Геродотовій географії Скіфії на північних кордонах місцевості **Герр(ос)** (Γέρρος), де розташоване кладовище царів. Серед деталей опису Герра одним з найсуперечливіших моментів залишається згадка про відстань у сорок днів шляху до цього локусу:

“Через сорок днів плавання до місцевості, яка називається Герр, відомо, що він (Борисфен. – Г. В.) тече з півночі, але звідти вище ніхто не може сказати, якими країнами він протікає. Однак встановлено, що тече він через пустелю, доки не досягає країни скіфів-землеробів. Справді, ці скіфи живуть на його берегах на відстані десяти днів плавання” (*Herod., Hist., IV, 53.4* – переклад за А. О. Білецьким [Геродот 1993, 192], курсив і підкреслення наші. – Г. В.).

Внаслідок того що відстань до Герра в 40 днів плавання за спостереженням Геродота не узгоджується з його ж таки твердженням про те, що після 11 днів плавання вгору Борисфеном починаються його джерела, а далі – “пустеля великих розмірів” (*Herod., Hist., IV, 18.2*), а вся відстань від моря до північного кордону

Скіфії складає 20 днів шляху (*Herod., Hist., IV, 101.2*), вже з XVIII ст. проблема цих “40 днів” викликала гостру дискусію поміж дослідників.

Вказане неузгодження писемного джерела з географічними реаліями потребувало, на думку дослідників, певних корективів тексту Геродота, а саме заміни *τεσσαράκοντα* “сорок” у *Hist., IV, 53.4* на *τεσσεῖρων καὶ δέκα* “чотирнадцять”, що, на думку Г. З. Байєра, зняло ряд суперечностей (1728 р.). Це “виправлення” сприйняли у XVIII ст. (Ж. Д’Анвіль, Дж. Гаттерер) та дотримувалися в XIX ст. (М. І. Надеждін, В. Томашек) [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 283, *ком. 363*] і навіть продовжували дотримуватись у XX ст. (С. О. Жебелев [Жебелев 1953, 318, *прим. 1*] та Х. Коте [Kothe 1969, 30, *Ant. 6*]). Деякі дослідники вважали, що помилився сам Геродот (К. Нойман, В. Томашек), а інші – переносили провину на іонійського географа, що недоречно інформував Геродота (М. Кісслінг) [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 283, *ком. 363*]. Авторитетність цієї позиції знайшла відображення у внесенні низкою видавців (Reizius, Jacoby, Lange, Horneffer) цього корективу до тексту Геродота [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 283, *ком. 363*]. До останньої чверті XVIII ст. знання про географію та топографію Північного Причорномор’я як західних, так і російських дослідників були обмежені, оскільки ці землі належали Османській Порті. Більш ретельне дослідження стає можливим починаючи з XIX ст. – внаслідок приєднання цих земель до Російської імперії та початку тут перших археологічних розвідок скіфських поховальних пам’яток.

Вже в XIX ст. не всі дослідники були схильні коректувати текст Геродота, намагаючись якимось обґрунтувати вказані “сорок днів”. Більша частина сприйняла 40-денне плавання до Герра як вказівку на реальну відстань. Відповідно, вчені намагалися спроектувати цей шлях на сучасну карту, що призвело до розміщення місцевості Герр на півночі побіля Могильова (Ф. А. Укерт) або під Києвом (К. Абіхт, Х. Штейн) [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 307, *ком. 433*]. А. Хансен локалізував її на північний схід від Чернігова [Hansen 1844, 45]. Дехто навпаки, відміряв 40-денну відстань з півночі до цієї області, тобто від верхів’їв Борисфену (Ф. Брун) [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 307, *ком. 433*; 283, *ком. 363*]. Ймовірність 40-денного плавання до Герра, як реальної відстані у XX ст. здобула як прихильників (Х. Трейдлер, А. Х. Хеєрен, В. Хау – Дж. Уеллс), так і категоричних критиків (М. Кісслінг, Х. Коте) [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 283–284, *ком. 363*; 309, *ком. 434*], коли аргументи останніх майже повторювали попередні думки Г. З. Байєра. Дві відмінні гіпотези, які були висловлені в 1844 р. А. Хансеном та М. І. Надеждіним, стали домінуючими в наступні віки.

А. Хансен поряд із буквральним сприйняттям числа “40” і розміщенням Герра на північний схід від Чернігова все-таки намагався кардинально інакше пояснити наявність цього терміна в Геродота. А саме тією причиною, що якщо скіфи 40 днів ескортували незначних померлих скіфів перед похованням (*Herod., Hist., IV, 73.1*), то протягом *того ж часу* вони мали супроводжувати й померлого царя від одного племені до іншого, перш ніж привезти його до місця поховання в Геррах [Hansen 1844, 44]. Однак це припущення знайшло визнання лише століття потому, перетворившись на своєрідну аксіому. Воно було обґрунтоване Б. М. Граковим, який базувався на схожій обрядовості (в її археологічному контексті) рядових скіфських поховань і царських гробниць, незважаючи на значну різницю в майновому стані між цими суспільними верствами [Граков 1964, 118–127]. Згодом цю думку підтримали й інші дослідники, співвідносячи свідчення Геродота з ритуалом поховання скіфських царів. Л. А. Єльніцький, зокрема, стверджує, що шлях у “сорок днів” суперечить даним щодо простору Скіфії і “безсумнівно, перебуває у зв’язку із сорокаденною поховальною ходою” “царського траурного кортежу” [Єльніцький 1977, 173–174]. На думку ж А. І. Доватура, Д. П. Каллістова та І. А. Шишової, Геродот

міг штучно перетворити “сорок” днів подорожі з трупом царя в “сорок” днів плавання до області Герр Борисфеном [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 283–284, ком. 363; пор.: Мозолевский, Полин 2005, 18].

М. І. Наєждін, натомість, вказав, що “країна Геррос” розташована нижче порогів, у районі вододілу Дніпра та Молочної, де закінчувалася в той час судноплавна течія Дніпра⁵ [Наєждін 1844, 71], що знайшло підтримку з боку багатьох дослідників [Minns 1913, 29; Артамонов 1949, 144–146; Граков 1971, 71; Яценко 1959, 99; Рыбаков 1979, 32, 112; Мозолевский 1986, 70–82, Мозолевський 2005, 58–67]. При цьому представниками київської школи скіфології були запропоновані й інші гіпотези, за якими з Герром слід пов’язувати кургани Посулля [Ильинская 1968, 186–188; Тереножкин 1971, 18; Ильинская, Тереножкин 1983, 359; Отрощенко, Рассмакін 1985, 245–246] чи ранньоскіфські поховальні пам’ятники Північного Кавказу й Кубані [Петренко 1983, 43–54; Мурзин 1990, 34–50]. Якщо ж проблема “сорока днів” надалі й ставилася, то вирішувалася вона таким чином: “Течія ріки від джерел до порогів дорівнює 40 дням плавання” [Рыбаков 1979, 102; див. також: Нейхардт 1982, 160–162]. Скептичну точку зору щодо реальності цифри “40” висловив Б. М. Мозолевський, на думку якого за такої відстані Герри мали б бути десь під Москвою⁶, до того ж “коли б до кладовища дійсно було 40 днів плавання, то поки вісник устиг би повідомити *геррів* про смерть царя і необхідність копати для нього могилу, бальзамувати уже було б нічого, не кажучи вже про те, що небальзамований труп мав ще дочекатися закінчення спорудження могили” [Мозолевский 1986, 73; Мозолевський 2005, 60–61].

У той же час, починаючи з 1980-х років, вказувалося, що цифрові дані в “Скіфському логосі” Геродота могли нести значно ширшу інформацію, ніж вважалося раніше. Вченими відзначалися графаретність та метафоричність числа “сорок” у Геродота, що визначає “умовно велике” число [Шишова 1981, 25]. Існує припущення, що оповіді Геродота демонструють специфічний характер вживання сакральних чисел у масиві наративних джерел, де число “сорок” у фольклорі – стандартний великий проміжок часу, в межах людського життя [Пропп 1963, 71; Скржинская 1991, 109–110]. Підґрунтям для таких висновків стала розробка Р. Мюллера, який на прикладах Старого та Нового Завітів довів, що термін “сорок витоків Араксу” (*Herod.*, Hist., I, 202.3), буквально сприйнятий Геродотом, є східним виразом, що означає *bagato* [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 284, ком. 363; 186, ком. 45]⁷.

Звернімося до тези про т. зв. “помилку” з числом днів, які фігурують у Геродота в Hist., IV, 53.4. Варто вказати, що цю ж традицію вживання числа “сорок” передають й інші античні географи, зокрема Скімн Хіосський у своїх “Землеописах” (816–817) і Помпоній Мела (*Mela*, II, 6) [Скифы 1992, 259; Античная география 1953, 200], які називають ту ж кількість днів судноплавності вздовж Борисфену [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 309, ком. 434; 283, ком. 363]. Припустимо, що повідомлення, з одного боку, Геродота, а з другого – Скімна та Мели базуються на якихось спільних джерелах, а не є взаємокомпліцією. Підтвердженням цього може бути версія М. В. Скржинської, котра на підставі різного написання в декількох античних авторів одного й того самого етноніма (Ісседони / Ἰσσηδόννας – Есседони / Ἐσσηδόννας / Ἀσσηδόννας [Иванчик 1989, 37–38]) вбачає дві традиції в повідомленнях античних письменників: одна з них йде через Арістея до Геродота, інша – тяжіє до напрямку від Алкмана до Мели і Плінія. Що ж до Скімна (кінець II ст. до н. е.), то, можливо, його “Землеопис” походить навіть від більш ранніх географічних описів понтійських земель Ефора і Деметрія Каллатійського (кінець III ст. до н. е.) [Скржинская 1977, 108]. Навіть з визнанням того, що Геродот, Скімн і Мела користувалися якимись спільними джерелами, принаймні частина донесеної ними інформації має цілком своєрідні традиції. Таким чином, посилення на “хиби” Геродота щодо опису скіфського поховального ритуалу, розглянутого нами, навряд чи мають

підстави. М. В. Скржинська зауважує, що до кожного конкретного випадку вживання чисел у Геродота є потреба в спеціальному вивченні для його розуміння [Скржинская 1991, 10]. З великою ймовірністю можна вважати число “40” у Геродота за певну реалію та спробувати з’ясувати природу “неузгодженості” в повідомленнях про 40 днів плавання на північ до Герра.

Опис Геродотом процесії царського траурного кортежу наводить на думку про існування певного “ритуального кола”, яке розпочиналося і закінчувалося в Геррах⁸. Оскільки за Геродотом довжина Скіфії із заходу на схід (від Істра до Меотиди) і з півдня на північ (від моря до земель меланхленів) становила 20 днів шляху (*Herod., Hist., IV, 101.2*), то подорож кортежу мала складати, за його розрахунком, 40 днів. На існування певного зв’язку між обширом Скіфії у 20 днів і терміном у 40 днів у Геродота звертає увагу також А. Корчелла [Asheri, Lloyd, Corcella 2007, 622].

Звичай 40-денного трауру, який за всіма ознаками нагадує скіфський звичай, за повідомленням Марко Поло, існував у монголів, які померлого возили від роду до роду також 40 днів, і весь народ, калічачи себе і завдаючи ран, висловлював жалобу [Семенов-Зусер 1947, 29; Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 310, ком. 437]. Це є перш за все наслідком тривалих і стійких контактів іраномовних кочовиків з тюркськими племенами в Центральній Азії у скіфський період [Бубенок 2007, 476–477], а по-друге, яскравим підтвердженням того, що 40-денна “земна” подорож померлого існувала в обрядовості номадів. Однак не лише тюркські племена мали взаємні контакти з іраномовним населенням у сфері ідеології, а й мордва та їхні сусіди, татари-мішарі, в яких поминки 40-го дня теж мали місце [Мухамедова 1972, 185; Мордва 1981, 182; Бубенок 1997, 142–143].

У південноіранських кочовиків – бахтіяр, які зберегли деякі архаїчні релігійні традиції, траур за померлим також продовжувався саме 40 днів [Трубецкой 1966, 130]. 40-денний траур є характерним для таджиків (Ягноб, кишлаки Шовета, Думзой, Маргіб, Шахсара, Курут, Зінтакон, Рашни, Каратегина, Дарваза), під час якого всі мешканці поселення не носили прикрас, не мили голови, не прали одягу [Троицкая 1971, 242; Хамиджанова 1980, 290–291], чоловіки не голилися [Муродов, Мардонова 1989, 128; Джевахадзе 1989, 103] тощо. Ймовірно, що близький зміст до вказаного обряду має й заборона жінкам у таджиків Кулябської області, в яких після народження дитини пройшло менш ніж 40 днів, приходити на оплакування померлого [Рахимов 1953, 112].

Час здійснення будь-якого обряду життєвого циклу (народження, ініціація, весілля, похорон) в іраномовних народів має назву *чілля* – “сорокадення” [Крюкова 2007, 30]. Зокрема, стосовно трауру в таджиків селища Авваль використовується термін *чілла сакламоқ* – “дотримуватися сороковин” [Кармышева 1986, 148]. Особливого значення надавали таджики поминкам останнього, 40-го дня, які мали назву *чіл, оші чіл, оші калон* (у таджиків Ляше – *чілбарорун*) і потребували максимальної пишності (*оші чил – лимбтару зоідтарай*) та супроводжувалися спеціально приготованою особливою м’ясною їжею (суп *шурбо* з баранини, який варили у великих казанах) [Писарчик 1976, 158; Троицкая 1971, 243]. Сорокаденний траур, *Дууіс-сәдзәм бон*, має велике поширення в осетинів, причому наступним після нього є траурна церемонія через рік [Чибириков 2008, 311]. Схожою є й ситуація щодо поминальної обрядовості в Хорезмі [Снесарев 1969, 123] (вважалося, що душа повертається до родини щотижнево протягом 40 днів [Снесарев 1969, 117]). Той же самий сорокаденний траур знаходимо ми й у звичаях етнічної групи іроні в Бухарі [Люшкович 1971, 58].

Згідно з Геродотом, після 40-денної поховальної церемонії у скіфів відбувався ритуал очищення, до якого обов’язково долучалось намашування голови певними інгредієнтами та її обливання, а опісля й очищення вже всього тіла димом конопель у своєрідній паровій лазні (*Herod., Hist., IV, 73, 75*) (водою тіло начебто скіфи взагалі

не мили (*Herod.*, *Hist.*, IV, 75)). Водночас і в таджиків після закінчення сорокаденного трауру відбувались обряди колективного очищення, які передбачали миття посуду й прання одягу [Хамиджанова 1980, 291; Троицкая 1971, 244], а також особливий обряд зняття траурного вбрання (яке не знімали протягом 40 днів) – *чілишкан* [Мууродов, Мардонова 1989, 128–129]. Авестійські тексти також згадують існування 40-денного траурного циклу: так, відомий очисний ритуал *барашном* тривав 40 днів (див.: *Відевдат* 9), і, знову ж таки, очищення родичів після смерті свояка мало продовжуватися до 40 днів (*Відевдат* 12, 13).

Таким чином, можна дійти висновку, що в повідомленні Геродота (*Hist.*, IV, 53.4) для 40-денного водного шляху до місцевості Герр навряд чи вдасться знайти відповідник у сучасній географії. Натомість у ньому знайшла відображення тривалість ритуальних поховально-поминальних дій в іраномовних номадів: саме 40 днів перед похованням, протягом яких тіло померлого царя перевозили цілою країною, а простого скіфа – до кочових сімейних осередків і відправлення традиційного 40-денного трауру. Ймовірно, в ідеології іраномовних народів 40 днів – це певний проміжок часу, необхідний душі померлого, аби дістатись межі Країни мертвих.

Об'єктом “локусу” в моделі потойбічного світу, з якою зустрічається душа померлого під час її посмертної подорожі, є *водна перешкода*. У ролі останньої, природно, постає **річка** Герр (Γέρρος ποταμός) (*Herod.*, *Hist.*, IV, 19; IV, 20.1; IV, 56). З'ясування її локалізації за сучасного уявлення про притоки Дніпра й досі залишається непоборною перепоною для дослідників [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 290–292, ком. 374]⁹. Одні ототожнюють цю річку з Самарою, Сулою чи Білозеркою, інші – з Конкою та Молочною, інколи навіть припускали думку, що в цьому гідронімі переплетено образи декількох річок [Латышев 1909, 183]. Значна частина вчених (починаючи з Д'Анвіля, Я. Потоцького та Ф. О. Бруна) вважає, що р. Герр слід ототожнювати тільки з р. Молочною¹⁰, однак для інших ґрунтовною перешкодою для беззастережної ідентифікації цієї річки з Молочною є *відокремлення* р. Герр від р. Борисфену в однойменній місцевості (яка, до речі, сама територіально пов'язується з цією річкою), в той час як р. Молочна тече на значній відстані від Дніпра, а також те, що р. Герр має впадати в р. Гіпакіріс, тоді як р. Молочна впадає в Азовське моря. Натомість Б. О. Мозолевський цей топографічний парадокс пояснює геологічними змінами в ландшафті Причорномор'я, що трапились опісля часів Геродота, а отже, віднайти нині річку, яка б була прямим аналогом опису Геродота, практично неможливо [Мозолевський 2005, 81–82]¹¹. Втім, дослідник близький до ототожнення р. Герр з Молочною, враховуючи фанагорійську регресію Чорного моря, за якою на V ст. до н. е. його рівень у районі Керченської протоки мав бути на 10–11 м нижчим від сучасного, і те, що р. Гіпакірісу відповідає нинішня р. Каланчак і саме в Каркінітську затоку, яка є нижньою течією Гіпакірісу-Каланчака (а не в Азовське море), і мала впадати за часів Геродота ріка Герр-Молочна [Мозолевський 2005, 83–86]. Твердження, що Герр відокремлюється від Борисфену, Б. М. Мозолевський пояснює тим, що верхня течія р. Молочної (р. Токмачка) тече прямо на захід, до Дніпра, до місцевості, яку дослідник вважає Геррами, а потім різко повертає на південь, що начебто і є Геродотовим “відгалуженням Герр від Борисфену” [Мозолевський 2005, 81]. Усілякі буквальні спроби перенесення р. Герр на сучасну карту видаються малорезультативними, зважаючи на непереборні суперечності хронологічного та топографічного характеру, які містяться в наявних писемних джерелах, що викликало довготривалу полеміку з цього приводу. І як результат – відсутність єдиної обґрунтованої локалізації, яку впродовж півтора сторіччя наполегливо шукали археологи та історики [Белозор 1987, 18]¹².

Щодо етимології назви *річки* Γέρρος висувалися різні припущення. О. І. Соболевський, який ототожнював р. Герр з р. Орел, вважав, що Γέρρος позначає “кут” (рос. “угол”) [Соболевский 1910, 95, прим. 2]. М. Фасмер, втім, виводив Γέρρος від

іранського *garah* – “безодня, прірва”¹³, а відтак цей гідронім, на його думку, міг позначати “гирло річки” [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 290–291, ком. 374]. Низка дослідників вбачає в Гэррос (як річки, так і місцевості) певну *прикордонну межу* (Ф. Г. Міщенко, В. Хау – Дж. Уеллс) [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 291, ком. 374]. Важливою підставою для цього є вказівка Геродота, що по р. Герр проходив кордон між володіннями племен скіфів-кочівників і царських скіфів (*Herod., Hist., IV, 20.1*). Х. Штейн взагалі вважає, що назва Гэррос позначає не річку, а “кордон” (*Grenze*). Відповідно Гэррос $\chi\omega\rho\sigma$ – це “прикордонна земля” (*Grenzland*), а Гэррої – “мешканці прикордоння” (*Grenzbewohner*). Підставою для такої думки стало те, що кордони часто проходять по річках [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 291, ком. 374].

У місцевості Герри (Гэррос $\chi\omega\rho\sigma$), за Геродотом (*Hist., IV, 71.3*), мешкало останнє підвладне скіфам однойменне **плем’я** (Гэррої), щодо назви якого були запропоновані різні тлумачення. К. Нойманн зіставив це найменування з низкою фінських і татарських слів зі схожою основою, що мають значення “відокремленого місця”, “огорожі” тощо; К. Рейхардт зіставив Гэррої з “порогами (річки)”, а відтак назва племені геррів у нього звучить як “запорожці”; В. Томашек співвідносив плем’я геррів з іншим згаданим Геродотом племенем – георгіїв ($\gamma\epsilon\omicron\rho\rho\iota$) [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 308, ком. 433].

Інакше розумів місцевість Герр та однойменний народ В. П. Білозор, пропонуючи трактовку крізь міфологічну індоєвропейську призму. На його думку, *Герри* – це міфічне місце притулку душ героїзованих воїнів-пращурів, що загинули в ратній борні, з якими по смерті асоціювався і цар, аналогічно до локусу скандинавської міфології – землі *ейнхеріїв* [Белозор 1987, 18–20] (*einheriar* [Топорова 2002, 383]), котрі склали військо Одіна у верхньому Потойбіччі. У дав.-ісл. це військо мало також назву *herr* (пор. гот. *harjis*; дав.-герм. *heri*) [Иванов, Гамкрелідзе 1984, 741]. За Тацитом, дав.-гер. *harius* – найменування “замогильного війська” (*Tac., Ger. 43.5*) (пор. гот. *harjis*). Необхідно відзначити й грецький та фракійський культ кінного бога Героя ($\epsilon^{\circ}\text{H}\rho\acute{\omega}\varsigma$), який був пов’язаний з образом героїзованого померлого, представленого вершником на заупокійних стелах [Щеглов 1969, 137; Белозор 1987, 19]. Гіпотеза В. П. Білозора була підтримана частиною дослідників [Галанина 1994, 79; Мурзін 2004, 174; Мозолевский, Полин 2005; Болтрик 2011, 102]. Втім, відкритим є питання, чи маємо в цьому випадку лише збіг коренів Гэрр- / *ein-heriar* / *herr*, чи це є свідченням індоєвропейського підґрунтя.

Не виключений і певний вплив на Геродота омонімії Гэррос/γέρροї – дав.-гр. Гэрроу “щит” [Liddell, Scott 1996, 346], який посилив “танатологічне” сприйняття цього локусу¹⁴. В еллінській культурі з концептом ЩИТ був тісно пов’язаний троп смерті воїна, що бере початок із традиції транспортування загиблих у бою на широких круглих щитах ($\delta\pi\lambda\omicron\nu$). Цей троп відбився, зокрема, у відомому спартанському прислів’ї, яке начебто мати адресувала своєму синові-воїну, що збирався в похід, подаючи йому щит: “З ним або на ньому” ($\omicron\upsilon\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \eta\upsilon\ \epsilon\acute{\mu}\omicron\varsigma$) (*Plut., Moralia, 16*). Зазначимо, що щит відігравав помітну роль і в скандинавській військовій культурі. Так, Вальхаллу, чертог Одіна, де бенкетували загиблі воїни-*ейнхерії*, прикрашала покрівля зі щитів (*scioldr*) (“Промови Гримніра”, 9) [Топорова 2002, 382–383].

До речі, мова Гатів позначає небеса та рай як *garō.dātāna-* – “Дім Хвали” (*Ясна* 50, 4; 51, 15), тоді як м.-ав. – як *garō.nātāna-* (*Відеват* 19, 32; *Яшт* 10, 32; 13, 84). Це найвище місце, куди потрапляє праведна душа після смерті (в пехл. *garōdmān* – “горний рай”, пор. м.-ав. *gairi-* – “гора, гірське пасмо” [AirWb, 513–514]).

В осетинському тексті *Bāxfāldésun* (“Присвячення коня покійному”) вказано, що посмертна доля душі чоловіка-воїна – приєднатися до верхньої сфери потойбічного світу та до товариства воїнів-героїв: “Посадіть його нагорі, щоб він був супутником Сослана, щоб він сидів поряд з Уризмагом” [Миллер 1881, 115; 2008, 191].

Геродот насправді міг поєднати міфічний опис кладовища предків з описом реального похорону царя або змішати конкретні історико-географічні дані з міфологічними уявленнями своїх інформаторів [Белозор 1987, 19]. Проте кладовище скіфської аристократії також могло мати назву *Герри*, як місце спочинку героїв-геррів, а ускладненість локалізації однойменної річки ми схильні пояснювати саме з її суцільним зв'язком з міфологією скіфів, у тому числі в аспекті річки як водного кордону між світами живих і мертвих. На те, що позиція Герр у географії Скіфії, за Геродотом, є “міфічним елементом”, щільно пов'язаним з ідеологічною схемою, вказує також А. Корчелла [Asheri, Lloyd, Corcella 2007, 633]. Найімовірніше, місцерозташування скіфського царського некрополя з часом могло змінюватися, що, однак, не впливало на його найменування¹⁵. При цьому, В. В. Отрощенко, який відстоює ідею про “очевидну ймовірність функціонування кількох різночасних герросів у межах Великої Скіфії” [Отрощенко 2016, 153], запропонував навіть виділити окремих “Геррос Мозолевського”, який не має нічого спільного з описом Герра за Геродотом із хронологічних міркувань, й позначає “нижньо-дніпровський царський некрополь” [Отрощенко 2016, 152–154].

На наш погляд, враховуючи міфологічну і танатологічну специфіку місцевості Герр, можна припустити етимологію топоніма / етніміма *Гэррос* / *Гэррой* від іранської основи **gar-*, що в іранських мовах, поміж іншого, має значення “плакати, волати, оплакувати, голосити над покійним” [ЭСИЯ, III, 168–177]¹⁶. Оскільки на території *Гэррос* відбувалася попередня підготовка до поховання та, власне, похорони скіфських царів, походження назви цієї місцевості можна пов'язати з поняттям “плачу, оплакування”, а під однойменним місцевим “племенем” (*Гэррой*), можливо, слід бачити певну професійну соціальну групу, що спеціалізувалася на відповідній ритуальній практиці й була територіально прив'язана до діючого царського некрополю.

¹ Стаття підготована за матеріалами доповідей, виголошених на Міжнародній науковій конференції “XX Сходознавчі читання А. Кримського” (м. Київ, 17–18 червня 2016 р.) [Вертієнко 2016, 25–26] та міжнародному міждисциплінарному науковому семінарі “Cultura Thanatica: Смерть в культурі” (м. Київ, 2 грудня 2016 р.).

² Пор.: нім. *Weg* “шлях” – хет. *ug* “смерть” [Маковский 1996, 274].

³ Див.: РВ, X, 2, 7 с [Ригведа 1999, 413].

⁴ Пор.: [Мозолевский, Полин 2005, 234–235; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, 17].

⁵ За висловленням самого М. І. Надеждіна, “тут нечего прибегать к головоломным выкладкам: тут говорит очевидная, неопровержимая действительность” [Надеждин 1844, 71].

⁶ Пор.: [Отрощенко, Рассемакин 1985, 246].

⁷ Привертає увагу приклад авестійського *Абан-яшту*, що присвячений богині вод і родючості Ардві, яку ототожнюють з божеством ріки Амудар'ї, де за описом дельти останньої згадуються притоки й озера та вказується, що, аби об'їхати їх, необхідно *caθbarə satəm aiiarə baramnəm huaspāi naire barəmnāi* – букв. “сорок днів швидкого руху на доброму коні людині верхи” (*Яшт* 5, 4 – за рукописом E1 (fol. 177v) [Kotwal, Hintze 2008, 238]). У контексті розглянутої теми цікаво, що ті 40 “авестійських” днів для вершника є апофеозом зустрічі з повною жадання богинею Ардві. Див. також: [Вертієнко 2015, 134].

⁸ З цього приводу доречно навести переклад зазначеного пасажу Г. А. Стратановського, де навіть “вказується” про розуміння тексту саме таким чином: “После объезда всех областей они *снова* прибывают в Герры” (*Herod.*, Hist., IV, 53.4) (переклад Г. А. Стратановського [Геродот 1972, 200], курсив і підкреслення наші. – Г. В.).

⁹ Це ж саме можна сказати, до речі, і щодо Понтікапа з Гіпакірісом [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 285–289, ком. 369–371].

¹⁰ Пор.: [Артамонов 1949, 143].

¹¹ Бібліографію щодо цього див.: [Шилик 1975, 51–91].

¹² Історіографію проблеми див.: [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 307–309, ком. 433; Нейхардт 1982, 86–87, 111–117; Мозолевский 1986, 70–82; Мозолевский, Полин 2005, 17–20; Михайлов 2009].

¹³ Пор.: [ЭСИЯ, III, 187, 293].

¹⁴ Пор. також: [Михайлов 2009, 68, прим. 3].

¹⁵ Див. також: [Доватур, Каллистов, Шишова 1982, 292, 308; Михайлов 1989, 90–92; 2009, 109; Мурзін 2004, 174; Мозолевский, Полин 2005, 19–20].

¹⁶ Пор.: осет. *garæg* – “обрядове голосіння над померлим”; *garæg gænaæg* – “плакальниця” [ЭСИЯ, III, 172].

СКОРОЧЕННЯ

АСГЭ – Археологический сборник государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург.

ВДИ – Вестник древней истории. Москва.

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.

СА – Советская археология. Москва.

ТИЭ – Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Москва.

ЭСИЯ, III – *Распоргуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков*. Т. III. Москва, 2007.

AirWb – *Bartholomae Ch. Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg, 1904.

ЛІТЕРАТУРА

Античная география: Книга для чтения / Пер. с др.-гр.; сост. М. С. Боднарский. Москва, 1953.

Артамонов М. И. Этногеография Скифии // **Ученые записки ЛГУ, 1949**, № 85: Серия исторических наук. Вып. 13.

Белозор В. П. О сущности скифского Герроса // **Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина**. Ч. 1. Кировоград, 1987.

Болтрик Ю. В. Элитные курганы как маркеры территориальной структуры Скифии // **Recherches Archeologiques. Nouvelle Serie 3**. Kraków, 2011.

Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев, 1997.

Бубенок О. Б. Погребальный обряд древних тюрок как отражение контактов с ирано-язычными номадами в области идеологии // **38. ICANAS. 10–15/09/2007, Ankara / Türkiye. Bildiri özetleri kitabı. Abstracts**, 2007.

Вертієнко Г. В. **Іконографія скифської есхатології**. Київ, 2015.

Вертієнко Г. В. До значення терміна Г'єррос: іранська складова? // **XX Сходознавчі читання А. Кримського. До 145-річчя А. Ю. Кримського і 25-ї річниці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України**. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 17–18 червня 2016 р. Київ, 2016.

Галанина Л. К. О критериях выделения “царских” курганов раннескифской эпохи // **Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху. (Материалы заседаний “круглого стола” 22–24 декабря 1994 г.)**. Санкт-Петербург, 1994.

Геродот. История в девяти книгах / Пер. с др.-гр. и комм. Г. А. Стратановского; общ. ред. С. Л. Утченко. Москва, 1972.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. з давньогрец. А. О. Білецького. Київ, 1993.

Граков Б. Н. Погребальные сооружения и ритуал рядовых общинников степной Скифии // **АСГЭ**. Вып. 6. Санкт-Петербург, 1964.

Граков Б. Н. **Скифы**. Москва, 1971.

Джевахадзе Н. В. **Система родства осетин**. Тбилиси, 1989.

Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. **Народы нашей страны в “Истории” Геродота**. Москва, 1982.

Ельницкий Л. А. **Скифия Евразийских степей. Историко-археологический очерк**. Новосибирск, 1977.

Жебелев С. А. **Северное Причерноморье**. Москва – Ленинград, 1953.

- Иванов В. В., Гамкрелидзе Т. В. **Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры.** Ч. I–II. Тбилиси, 1984.
- Иванчик А. И. О датировке поэмы “Аримаспея” Аристея Проконнесского // **ВДИ**, 1989, № 2.
- Ильинская В. А. **Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).** Київ, 1968.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И. **Скифия VII–IV вв. до н. э.** Киев, 1983.
- Кармышева Б. Х. Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы // **Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии.** Москва, 1986.
- Крюкова В. Ю. Древнейший индоиранский ритуал и традиционная культура иранских народов // **Четвертые Торчиновские чтения: Философия, религия и культура стран Востока.** Материалы научной конференции, Санкт-Петербург, 7–10 февраля 2007 г. Санкт-Петербург, 2007.
- Кубышев А. И., Бессонова С. С., Ковалев Н. В. **Братолюбовский курган.** Киев, 2009.
- Латышев В. В. **ПОНТИКА. Изборник научных и критических статей по истории, археологии, географии и эпиграфике Скифии, Кавказа и греческих колоний на побережьях Черного моря.** Санкт-Петербург, 1909.
- Люшкевич Ф. Д. Этнографическая группа ирони // **Занятия и быт народов Средней Азии / Среднеазиатский этнографический сборник.** Вып. III / **ТИЭ.** Т. 97. Москва, 1971.
- Маковский М. М. **Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов.** Москва, 1996.
- Миллер Вс. Ф. Осетинские этюды. Ч. I. / **Ученые Записки Императорского Московского Университета. Отдел Историко-филологический.** Вып. 1. Москва, 1881.
- Миллер Вс. Ф. **Фольклор народов Северного Кавказа: Тексты и исследования.** Москва, 2008.
- Михайлов Б. Д. К вопросу локализации Геродотовского Герроса // **Тезисы докладов областной конференции “Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья”, посвященной 90-летию со дня рождения проф. Б. Н. Гракова.** Ч. I. Москва, 1989.
- Михайлов Б. Д. **Загадки древнего Герроса: историко-географические этюды.** Киев, 2009.
- Мозолевский Б. Н. К вопросу о скифском Герросе // **СА**, 1986, № 2.
- Мозолевский Б. Н., Полин С. В. **Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы).** Киев, 2005.
- Мозолевський Б. М. **Етнічна географія Скіфії.** Київ, 2005.
- Мордва: Историко-этнографические очерки.** Саранск, 1981.
- Мурзин В. Ю. **Происхождение скифов: основные этапы формирования этноса.** Киев, 1990.
- Мурзін В. Ю. Ще раз про локалізацію міста Гелона // **Старожитності Степового Причорномор’я і Криму.** Вип. XI. Запоріжжя, 2004.
- Муродов О., Мардонова А. Некоторые традиционные погребальные обычаи и обряды у таджиков // **Этнография в Таджикистане.** Душанбе, 1989.
- Мухамедова Р. Г. **Татары-мишары: историко-этнографическое исследование.** Москва, 1972.
- Надеждин К. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями // **ЗООИД.** Т. I. Одесса, 1844.
- Нейхардт А. А. **Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.** Ленинград, 1982.
- Отроценко В. В. Геррос Мозолевського // **Археологія і давня історія України.** Вип. 2. Київ, 2016.
- Отроценко В., Рассмакін Ю. До таємниць Геродотової Скіфії // **Наука і культура. Щорічник.** Вип. 19. Київ, 1985.
- Пандей Р. Б. **Древнеиндийские домашние обряды (обычай) / Пер. с англ.** Москва, 1990.
- Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // **АСГЭ.** Вып. 23. Санкт-Петербург, 1983.

- Писарчик А. К. Смерть. Похороны // **Таджики Каратегина и Дарваза**. Вып. 3. Душанбе, 1976.
- Пропп В. Я. Фольклор и действительность // **Русская литература**, 1963, № 37.
- Рахимов М. Обычаи и обряды, связанные со смертью и похоронами, у таджиков Кулябской области // **Известия АН Таджикской ССР**. Вып. 3. Сталинобад, 1953.
- Ригведа. Мандалы IX–X** / Пер., ком., статьи Т. Я. Елизаренковой. Москва, 1999.
- Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. Москва, 1979.
- Семенов-Зусер С. А. Скифская проблема в отечественной науке (1692–1947). Опыт историографии скифов. Ч. 1. Харьков, 1947.
- Скифы: Хрестоматия** / Сост., введ. и комм. Т. М. Кузнецовой. Москва, 1992.
- Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. Киев, 1977.
- Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. Киев, 1991.
- Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва, 1969.
- Соболевский А. И. Лингвистические и археологические наблюдения. Вып. 1 Варшава, 1910.
- Тереножкин А. И. Скифская культура // Проблемы скифской археологии / **МИА**. № 177. Москва, 1971.
- Топорова Т. В. Древнегерманские представления об ином мире // **Представления о смерти и локализация Иного мира у древних кельтов и германцев**. Москва, 2002.
- Троицкая А. Л. Некоторые старинные обычаи, обряды и поверья таджиков долины верхнего Зеравшана // **ТИЭ**. Т. 97. Москва, 1971.
- Трубецкой В. В. Бахтиары (оседло-кочевые племена Ирана). Москва, 1966.
- Хамиджанова М. А. Некоторые архаические погребальные обряды таджиков // **Памяти Александра Александровича Семенова. Сборник статей по истории, археологии, этнографии и искусству Средней Азии**. Душанбе, 1980.
- Чибиров Л. А. Традиционная духовная культура осетин. Москва, 2008.
- Шишова И. А. О достоверности географических сведений в скифском рассказе Геродота // **Летописи и хроники 1980 г**. Москва, 1981.
- Шилик К. К. К палеогеографии Ольвии // **Ольвия**. Киев, 1975.
- Щеглов А. Н. Фракийские рельефы из Херсонеса Таврического // **Древние фракийцы в Северном Причерноморье**. Москва, 1969.
- Яценко И. В. Скифия VII–V вв. до н. э. Москва, 1959.
- Asheri D. A., Lloyd A., Corcella A. **Commentary on Herodotus Books I–IV**. Oxford, 2007.
- Hansen A. **Ost-Europa nach Herodot mit Ergänzungen aus Hippocrates**. Dorpart – Leipzig, 1844.
- Kothe H. Die Skythienbegriff bei Herodot // **Klio**. Bd. 51. 1969.
- Kotwal F. K., Hintze A. The Khorda Avesta and Yašt Codex E1. Facsimile Edition // **Iranica**. Bd. 16. Wiesbaden, 2008.
- Liddell G., Scott R. **A Greek-English Lexicon**. Oxford, 1996.
- Minns E. H. **Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to Caucasus**. Cambridge, 1913.